

Özet

Fıkıhın alt dalları içinde yer alan ve fıkıhın hayatla olan canlı irtibatını gösteren nevâzil telifleri Endülüs Mâlikî fıkıh geleneği içinde çok zengin bir literatür ortaya çıkarmıştır. Söz konusu literatür üzerine yapılan çalışmalar fıkıhın yaşayan hayatla olan ilişkisini yansıtmaya bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, çalışmamızda Endülüs fıkıh geleneği içinde nevâzil edebiyatının ortaya çıkışı ve gelişmesi tarihsel bir seyir içinde ele alınarak nevâzilin fıkıh içinde müstakil bir disiplin haline gelme süreci incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Nevâzil, Mâlikî Mezhebî, Fetvâ

The Literature of Nawâzil in Fiqh Tradition of al-Andalus

Abstract

The Newâzil compilation, which appears in the subbranches of fiqh and shows the vivid connection between fiqh and daily life, has brought out a very rich literature in Andalusian Mâlikî fiqh tradition. The studies carried out on the given literature have utmost importance as they reflect the bond between fiqh and life. Within this context, the dawn and growth of newâzil literature in the Andalusian fiqh tradition will be discussed in the course of history and the process of newâzil in becoming an independent discipline will be analyzed in our study.

Keywords: al-Andalus, Nawâzil, Malikî School of Law, Fatwâ

Giriş

Fıkıh ve hayatın birebir ilişkisi kadîm bir zamana dayanmaktadır. Ancak söz konusu bu ilişkinin sistematize edilmesi fıkıhın tedviniyle mümkün olmuştur. Fıkıh, tedvininden sonra insanların hayatlarında toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarını karşılama boyutuyla yer almaya başlamıştır. Bu bağlamda kendisiyle toplum arasında “içtihad” mekanizması ortaya çıkmıştır.

Bu mekanizmanın işletilme sebebi ise toplumsal “vakıa, problem ve ihtiyaçlar”dır. Şüphesiz ki, her toplumun ihtiyacı ve problemi sahip olduğu siyâsî, ekonomik, kültürel temellerle ilişkilidir. Bu sebeple her toplum, kendine has hukukî, içtimâî sosyal alanlarda farklı soru-sorun-olay ve meselelerle yüzleşmiştir. Bu durum, söz konusu olayların çözüme kavuşturulması ve hükmünün verilmesinin gerekliliği gibi zarurî sonuçları da beraberinde getirmektedir.

---

* Bu makalede, yazarın, “Mâlikî Fıkıh Geleneğinde Nevâzil: Endülüs Örneği” isimli doktora tezinin bir bölümünden de istifade edilmiştir.

** Dr., Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Anabilim Dalı.

Mezheplerin ortaya çıkmasından önce mevcut olan bu durum, mezheplerin kurumsallaşmasından sonra da her mezhebin kendine mahsus bazı metod ve usulleri çerçevesinde devam etmiştir. Bu metod farklılıklarının en bariz şekilde ortaya çıktığı saha ise hiç şüphesiz “içtihad” ve “fetvâ” sahası olmuştur. Fetvâlar ağırlıklı olarak tarihi ve toplumsal bir gerçekliği olan olayların/nevâzil çözümlenmesi olarak işletilmiştir. Her mezhep imamının muhatap olduğu olaylar karşısındaki tutumu ve usulü farklı dayanak ve ilkeler üzerine kurulmuştur. İmamlardan sonra gelen diğer mezhep müntesipleri de meselelerin hükmünü vermede ortaya çıkarılan bu ilkeleri esas almışlardır. Bu bağlamda Mâlikî mezhebinin kurucusu olan İmâm Mâlik’in (ö. 179) meselelere hüküm vermedeki tavrı da önemli hale gelmektedir.

Fetvâ verme konusunda İmâm Mâlik’in temkinli davrandığı anlaşılmaktadır. İmâm Mâlik’in bazı meselelere cevap vermeyi hoş karşılamaması O’nun ilkesel tavrıyla ifade edilebilir. Kaynakların bildirdiğine göre, İmâm Mâlik fetvâda acele etmeyi hoş karşılamaz, soran kişiyi de reddeder ve çoğunlukla bilmiyorum cevabını verir. ¹ İmâm Mâlik’in öğrencilerinden İbn Ebî Hasân el-Yahsubî, (ö. 227) bizzat bu olaya şahit olmuş ve “Malik’e 22 mesele soruldu o bunlardan yalnızca iki tanesine cevap verdi”² şeklinde nakilde bulunmuştur. İmâm Mâlik bazı meseleler üzerinde yıllarca düşünmüş, araştırma yapmış ancak sonunda yine kesin bir şey söylememiştir. Bu metodunu öğrencisi İbn Vehb (ö. 197) şöyle dile getirmiştir: “Mâlik, sorulan bir soruya cevap vermeden önce (o kadar uzun süre susardı ki), bir kimse elindeki boş bir sayfayı ‘bilmiyorum’ kelimesiyle doldurmak istese bunu yapabildi.”³ İmâm Mâlik’in bu kesin tavrı öğrencilerinin ona soru sormalarını da belli oranda engellemiştir.⁴

Bir konu hakkında soruların fazlalaşması o konuyu farazi ve takdiri bir boyut kazanması sürecine de sokabilir. Bu durumu hoş karşılamayan İmâmın, kendisine çokça sorular sıralanmaya başlanınca, “elinde olanı sor”⁵ şeklinde ikazda bulunması da bunun göstergesidir. Aynı şekilde mezhebin temel kaynaklarından olan *el-Müdevvene*’nin ortaya çıkış sürecinde de İmâm

1 İbn Abdilber, *Câmi’u beyani’l-’ilmi ve fadlihî* (nşr. Ebu’l-Eşbâl ez-Züheyri), ty. yy. II, 53; Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik ve takrîbu’l-mesâlik li ma’rifeti e’lâmi mezhebi Mâlik*, Rabât ty. I, 145; Endelûsî, Muhammed b. Muhammed er-Râ’î, *İntisâru’l-fakîri’s-sâlik li tercihi mezhebi İmâm Mâlik* (nşr. Muhammed Ebi’l-Ecfân), Beyrût 1981, s. 184.

2 Temîmî, Ebu’l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm, *Kitâbu tabakâti ulemâi Ifrikiyye*, Beyrut ty. , s. 88.

3 Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, I, 183.

4 İmâm Mâlik ve öğrenci halkasının hususiyetleriyle ilgili daha geniş tahlil ve değerlendirmeler için bkz. Çavuşoğlu, Ali Hakan, *Irak Mâlikî Ekolü (III-V, IX-XI yy.)*, İstanbul 2004, s. 7-10.

5 Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, I, 181.

Mâlik'in bu tavrı etkin olmuştur. Zira Esed b. Furat'ın (ö. 213) çokça soru sorması İmamı tarafından Irak'a yönlendirilmesi sonucunu doğurmuştur.⁶

Mezhep imamının soru ve meseleler karşısındaki bu tavrı ve özellikle olmuş/bilfiil vuku bulmuş olayları esas alması fetvâ alanının Mağrib ve Endülüs'de nevâzil olarak meşhur olmasında etkin olmuştur denebilir. Zira "nâzile" kelimesinin çoğulu olan "nevâzil" sözlükte, "şiddetli musibet, felaket, olay, hadise, insanların başına gelen veya bir kavim üzerine inen bela, zamanın felaketlerinden bir felaket, insanlar için sıkıntı doğuran durum"⁷ şeklinde tarif edilerek bilfiil olan olayları ifade etmektedir.

Doğu bölgelerde olayların çözümü olarak işletilen "fetvâ" kavramı, Batı ülkelerinde ağırlıklı olarak "nevâzil" kavramıyla dillendirilmiştir. Şu farkla ki, Endülüs'te kullanılan bu kavramın Doğu'da kullanılan formuna oranla gerçek hayatla olan bağlantısı daha fazla sorgulanmıştır. Diğer bir ifadeyle farklı bir mezhep tasavvurunun etkisiyle farazî olan olayların da içine dâhil edildiği fetvâ kavramı daha ziyade fiili olayları öne alan tasavvurun etkisiyle kavramsallaştırılan nevâzil kavramından bu yönüyle farklıdır.⁸

Nevâzil kavramının tanımı klasik Mâlikî eserlerde terminolojik manada mevcut değildir. Ancak Şâtîbî'nin (ö. 790) nevâzil kavramını "Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan" anlamında kullanıldığını görmekteyiz.⁹ Nevâzil kavram olarak mesâil, kazâ, fetvâ, es'ile, cevâb, 'amel şeklindeki kavramlar yanında kazâ, vesâik, mâ cerâ bihi'l-amel gibi alanlarla da sıkı bağlantı içindedir. Ancak söz konusu bu kavramlar ya da alanlarla olan ilişkisi bu makalenin sınırlarını aşacağından biz nevâzil kavramından kastettiğimiz anlamı vermekle iktifâ edeceğiz.¹⁰

Esasen nevâzil, İmâm Mâlik'in yaşadığı dönemde de telif geleneği anlamında var olmasa da kadıların kadılık makamını üstlendiklerinde baş-

6 Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, II, 292; Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 73.

7 Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihâhu'l-arabiyye* (nşr. Ahmed Abdulğafûr Attâr), Beyrût 1990, V, 1829.

8 Söz konusu bu takdiri anlayış Ebu Hanîfe'ye (ö. 150) nispet edilmektedir. Hatta Hacvî ilk defa böyle bir fıkıh anlayışını ihdas eden kişi olarak da Ebû Hanîfe'yi göstermektedir. Bkz. Hacvî, Muhammed b. el-Hasan, *el-Fikrû's-sâmî fî tarihi'l-fıkhi'l-islâmî*, Beyrût 1995, II, 127. Biz burada genel olarak fıkıh anlayışına yönelik yapılan bu değerlendirmenin tartışılabilir olduğunu ifade ederek bütün bir fıkıh yerine nevâzil ve fetvâ özelinde konuya yaklaşıyoruz. Esasen vurgulamaya çalıştığımız fetvâ kavramında bilfiil vuku bulmuş olay vurgusu yokken nevâzilin kavramsal manasında vuku bulma özelliğinin olmasıdır. Ayrıca İmâm Mâlik'in de karşılaştığı meselelerdeki tavrının bu yönde olması nevâzil ve söz konusu mezhep arasındaki ilişki ve etkiyi göstermesi bakımından önemlidir.

9 Şâtîbî, *el-Muvâfakât* (nşr. Mehmet Erdoğan), İstanbul 2003, III, 157.

10 Söz konusu bu kavram ve alanlarla nevâzilin ilişkisi hakkında geniş bilgi ve tahlil için bkz. Kesgin, Hafsa, *Mâlikî Fıkıh Geleneğinde Nevâzil: Endülüs Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2013, s. 44-63.

larına gelen nevâzil hususunda İmâm Mâlik'ten cevaplar istediklerini ifade eden kayıtlar bağlamında mevcuttur.¹¹ Ancak burada ifade edilen nevâzil, olaylar anlamında kullanılan bir kavrama işaret etmektedir. Biz bu makalede nevâzil kavramıyla nevâzil eserlerinin muhtevâları çerçevesinde "İmâm Mâlik'ten sonra gelen fukahânın kendi dönemlerinde şer'î hüküm verdikleri bilfiil vuku bulmuş olaylar"ı kastetmekteyiz.¹²

Endülüs'de Nevâzil Teliflerinin Ortaya Çıkışı (h. II.- III. yy.)

Endülüs nevâzil eserlerinin tarihsel sürecinin başlangıcını h. II. asrın sonu ve h. III. asrın başlarına kadar götürmek mümkündür. Zira İmâm Mâlik'ten sonra Endülüs'de fıkıh geleneğinin temel başvuru kaynaklarından birisi olan, Sahnûn'un (ö. 240) İbnü'l-Kâsım'dan (ö. 191) rivâyet ettiği *el-Müdevvenü'l-kübrâ*, İbnü'l-Kâsım'a sorulan sorulardan müteşekkildir. İbnü'l-Kâsım (ö. 191) söz konusu sorulara İmâm Mâlik'ten duyduklarına (semâ) binâen cevap vermiş, ondan cevap bulamadığı hususlarda ise içtihad etmiştir.¹³ Aynı şekilde Muhammed b. Ahmed el-Utbî'nin (ö. 255) *el-Müstahrace mine'l-esmi'a (el-Utbiyye)* isimli eseri de Mısırlı öğrencileri İbnü'l-Kâsım ve Eşheb (ö. 204) ile Medineli öğrencisi Abdullah b. Nâfî'in İmâm Mâlik'ten dinledikleri mesâile dair kayıtlarla (semâ) Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234), Asbağ b.Ferec (ö. 225) ve Sahnûn'un (ö. 240) İbnü'l-Kâsım'dan (ö. 191) dinledikleri mesâil kayıtlarını teşkil eder. İlk üç semâ hocası Sahnûn'dan rivayet eden Utbî, Sahnûn ve Asbağ'ın (ö. 225) fetvâ ve ictheadlarını onlardan bizzat dinlemiş ve bunları "*Nevâzilü Sahnûn*"¹⁴ ve "*Nevâzilü Asbağ*"¹⁵ adıyla eserine dâhil etmiştir. *el-Utbiyye*'de bu altı semâ ve iki nevâzil dışında, Endülüslü İsa b. Dînâr¹⁶ (ö. 212) ve İbnü'l-Kâsım'ın bazı öğrencilerinin hocaları

11 Abdullâh b. Ğânim el-Kâdî kadılık görevini ifa ettiğinde kendisine getirilen nevâzili İmâm Mâlik'e yöneltir ve cevaplarını beklerdi. Bkz. Kâdî İyâz, *Tertibu'l-medârik.*, II, 69.

12 H. III. Asırda yazılan *Ahkâmu's-sûk* isimli eserle ilgili yapılan çalışmada "*kitapta günlük ticâri ilişkiler sonunda ortaya çıkan fikhî meselelere verilen cevaplar mevcuttur. Kitapta meydana gelmesi mümkün olmayan farazî meseleler bulunmamaktadır*" (Bkz. Khaldi, Smain, *Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ömer el-Endelûsî* (ö. 289) ve *Ahkâmu's-sûk Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2007, s. 91), yine Endülüs ve Afrika nevâzillerini toplayan *el-Mi'yâr*'la ilgili eserde "*eserde farazî meselelerden ziyâde karşılaşılan meseleler nakledilmiştir*" (Bkz. Venşerîsî, Ahmed b. Yahyâ, *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmiu'l-Mağrib an fetâvâ ehl-i İfrikiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1981, I, Mukaddime, v,z) şeklindeki ifadeler nevâzilin vuku bulmuş meselelerle bağlantısını ifade etmesi bakımından önemli yorumlardır.

13 Çavuşoğlu, Ali Hakan, "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", *DİA*, c. XXXI, s. 470.

14 İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fi mesâilil-Müstahrace* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988, V, 453, 454.

15 İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, III, 82; V, 465.

16 Eserde birçok ciltte İsa b. Dînâr'a (ö. 212) ait pek çok semâ nakli bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsîl*, III, 499, VI, 111 vd.

İbnü'l-Kasım'dan, Zûnân'ın Eşheb (ö. 204) ve İbn Vehb'den (ö. 197) rivayet ettikleri mesâil ile İsa b. Dînâr'ın (ö. 212) derslerinde kaydedilmiş, onun görüşlerini içeren *Nevâzilü İsa b. Dînâr* olmak üzere yedi semâ ve bir nevâzil daha yer almaktadır.¹⁷

Bu verilerden de görüleceği üzere gerek *el-Müdevvene* gerekse de Endülüsülülerin çok fazla itibar ettikleri kaynaklardan olan Utbî'nin *el-Müstahrace mine'l-esmi'a* isimli eseri İmâm Mâlik'in öğrencilerinin kendi dönemlerinde ortaya çıkan meseleleri ve çözümlerini nakletme bağlamında nevâzil eserleri içinde değerlendirilebilir. Esasen Mâlikî mezhebinde nevâzil literatüründen bahseden çalışmalarda farklı iki yaklaşım söz konusudur. Yapılan çalışmaların bir kısmında ilk mesâil derlemeleri ile sonraki kuşaklara ait "nevâzil" eserleri arasında bir ayırım yapılmaya çalışılmıştır.¹⁸ Ancak bizim de tercih ettiğimiz diğer bir yaklaşıma göre *el-Müdevvene* ve *el-Utbiyye* nevâzil kitabı olarak sayılabilirler.¹⁹

Söz konusu bu müdevvenâtı kaleme almış olan İmâm Mâlik'in öğrencilerinin bu gayretleri mezhebin temel metinlerini oluşturma ve kendilerinin tevârüs ettiği geleneği muhafaza etme amacına matuf gayretler olarak yorumlanmalıdır. Bu telifât içinde "nevâzile özel" bir tedvin faaliyetinden bahsetmek mümkün olmasa da bu teliflerin muhtevaları fıkhi görüşler yanında bir boyutuyla İmâm Mâlik ve öğrencilerine kendi dönemlerinde getirilen meselelerin çözümlerini de içermektedir. Söz konusu bu görüşler, semaât ve cevabât biçiminde nakledilmektedir. Bu özellikleri bu temel eserlerin nevâzil fıkhiyla dolaylı olarak bir bağlantı içinde olduğunu göstermektedir. Zira asıl gaye ortaya çıkan sorunlara pratik çözümler üretmeden ziyâde, bir fıkıh müdevvenâtı oluşturma çabası olarak yorumlanabilir. Bu bağlamda bu mesâili "müstakil bir nevâzil" telifi yerine nevâzilin ilk örneklerinin bulunduğu eserler olarak nitelemek daha yerindedir denebilir.

17 Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Utbî", DİA, c. XLII, s. 238; İsa b. Dînâr'ın *Nevâzil*'inden nakil yapılan ve söz konusu bu esere "*Nevâzilü İsa b. Dînâr*" şeklinde atıfta bulunan kaynaklara örnek olarak bkz. İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil*, X, 469-471; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 211; VIII, 16; X, 440.

18 Örnek olarak bkz. Haccî, Muhammed, *Nazarât fi'n-nevâzili'l-fıkhiyye*, yy., el-Cem'iyetü'l-Mağribiyye, Birinci Baskı, 1999, 24-27; Ebu'l-basal, Abdunnâsır, "el-Medhal ilâ fikhî'n-nevâzil", *en-Nevâzilu'l-fıkhiyye ve eseruhâ fi'l-fetvâ ve'l-içtihâd*, Rabat: Külliyyetü'l-Âdâb ve 'Ulûmu'l-İnsâniyye, 2001, s. 47; Samedî, Mustafâ, *Fıkhu'n-nevâzil 'inde'l-Mâlikîyye târihen ve menhecen*, Riyâd 2007, s. 97-99.

19 Söz konusu bu eseri nevâzil telifleri içinde sayan müellifler için de bkz. Hentâfî, Necmeddîn, *el-Mezhebu'l-Mâlikî bi'l-Ğarbi'l-islâmî ilâ muntasafî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*, Tunus 2004, s. 196; Mübârek Cezâ el-Harbî, "Nemâzic min cuhûdi fukahâi'l-mâlikîyyeti'l-Muğârebe fi tedvini'n-nevâzili'l-fıkhiyye", *Mecelletü'ş-şerîa ve'd-dirâsâtü'l-islâmiyye*, sy. 64, c. XXI, Kuveyt 2006, s. 298.

Kaynaklardan elde edebildiğimiz veriler ışığında Endülüs'te nevâzil ismiyle atıfta bulunulan müstakil ilk derlemenin İsâ b. Dinâr'ın (ö. 212) fikhî faaliyetini içeren “*en-Nevâzil*” isimli eser olduğunu söyleyebiliriz.²⁰ Eser, h. III. asrın başlarında Endülüs kaza sisteminin dayandığı şura meclisinde faaliyette bulunan müşâvir İsâ b. Dinâr'ın görüşlerini ihtiva eder.²¹ İbn Rüşd ayrıca söz konusu derlemeden “*Nevâzilu İsâ b. Dinâr*” şeklinde bahsetmiş ve bu başlık altında İsâ b. Dinâr'ın görüşlerini nakletmiştir.²²

H. III. asrın sonlarında ise, Mâlikî ulema kaza/yargı hukukuna önem vermişlerdir. Böylece bu ilim şer'i ahkâmın tatbikatına dayalı kendine has bir edebiyât ortaya çıkarmıştır. İslam fikhunun yargı hukukuna dair olan bu yönelim bu sahada başlıca vesâik ve şurût, mâcerâ bihi'l-amel ve fetvâ ve nevâzil olmak üzere uygulamalı fıkha dair üç farklı telif geleneğini meydana getirmiştir.²³

Ortaya çıkan bu ürünler sonraları fetâvâ, mesâil, es'ile, ecvibe, cevabât şeklinde farklı isimlendirilmelerle kullanılmıştır. Bu yöndeki telifât Hanefi, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde “vakiât” olarak da anılırken Mâlikî mezhebinin yayıldığı bölgelerde daha ziyâde “nevâzil” olarak isimlendirilmiştir.²⁴ Hanefi ve Mâlikî gelenekteki nevâzil algısı gerek kavramsal çerçeve gerekse de nevâzil literatürünün muhtevası bakımından farklılık göstermektedir.²⁵ Bu iki mezhep arasında mezhep birikimi ve müteahhir ulemanın fikhî mesâisini nakletme anlamında benzerlikler söz konusudur. Ancak, Hanefi mezhebindeki nevâzil eserleri mezhep içi fikhî istidlâl ve fetvada esas alınan görüşler bakımından birbirinden ayrılan Belh, Irak ve Buhara meşayihından birinin görüşü merkeze alınarak oluşturulurken birçok nevâzil eseri de belir-

20 İbn Abdurrefi, Ebû İshâk İbrâhim b. Hasan b. Ali et-Tunusi, *Muînu'l-hükkâm ale'l-kadâyâ ve'l-ahkâm* (nşr. Muhammed b. Kâsım b. Ayyâd), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1989, I, 127-130.

21 İsâ b. Dinâr'ın *Nevâzil*'inden nakil için bkz. İbn Rüşd, *el-Beyân ve'l-tahsil*, X, 469-471; *Muînu'l-hükkâm* adlı eseri neşreden Muhammed Kâsım, İsâ b. Dinâr'ın *Nevâzil*'inin Tunus'ta Dâru'l-Kütübü'l-Vataniyye'de 13394 numaralı kayıt altında iki nüsha halinde mevcut olduğunu ve hatta eserin birinci cüzünün Tunus Zeytûne Üniversitesi'nde doktora tezi olarak da çalışıldığı bilgisini vermektedir. Bkz. İbn Abdurrefi, *Muînu'l-hükkâm* I, 127-130.

22 Örnek olarak bkz. İbn Rüşd, *el-Beyân ve'l-tahsil*, III, 354, 355, 356; IV, 41, 42, 43, 175; Ayrıca bkz. İbn Ebî Zemenin, *Müntehabü'l-ahkâm* (nşr. Muhammed Hammâd), Rabat: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2009, s. 93; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 211; VIII, 16; X, 440.

23 Muhammed İbrâhîm 'Alî, *Istılâhu'l-mezheb 'imde'l-Mâlikîyye*, Mekke: Dâru'l-Buhûs, Birinci Baskı, 2000, s. 208; Endülüs kaza sisteminin nevâzil literatüyle ilişkisi hakkında bkz. Abdullazîz b. Abdullâh İbn Baz, *Ma'lemetü'l-fikhî'l-Mâlikî*, yy.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Birinci Baskı, 1983, s. 12-23.

24 Ebu'l-Basal, Abdunnâsir, “el-Medhal ilâ fikhî'n-nevâzil”, *en-Nevâzilu'l-fikhiyye ve eseruhâ fi'l-fetvâ ve'l-içtihâd*, Rabat: Külliyyetü'l-âdâb ve'l-Ulûmî'l-İnsâniyye, 2001, s. 142; Haccî, *Nazarât*, s. 30; Kaya, Eyyüp Said, “Nevâzil”, *DÎA*, XXXIII, s. 34.

25 Kaya, “Nevâzil”, s. 34, 35.

li bir dönem ve coğrafyadaki Hanefi meşayihinin mezhebe olan katkılarını kaydetmeyi amaç edinmiştir.²⁶ Mâlikî geleneğinde de İmâm Mâlik sonrası öğrencilerinin fikhî faaliyetlerini nakletme işlevi söz konusudur. Ancak teliflerin muhtevaları farklı formlarda gerçekleşmiştir. İki mezhep arasındaki temel farklılık, Mâlikî mezhebinde kaydedilen nevâzil eserlerinin içeriği kadıların yargı görevi yaparken karşılaştıkları bazı olayları ve mezhebin hâkim olduğu yerdeki ortaya çıkan amelleri de içermesidir. Örnek olarak V. yy. da telif edilen Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474) nevâzil eseri uygulamaları da içine alan bir eserdir.²⁷ İsa b. Sehl'in (ö. 486) *el-İ'lam bi nevazili'l-ahkam* adlı eseri de belli bir bölgede uygulanan iftâ ve yargı sahasına ilişkin müşavere meclislerinin kararlarını içeren eserlere örnek olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla Mâlikî nevâzil literatürü, Hanefî nevâzil eserlerinden farklı olarak içerdiği fetvalar yanında bilfiil vuku bulan olayları, amelleri, mahkeme kararlarını, yargılama usulünü ve mezhep birikimini de kapsamaktadır. Mâlikî müelliflerinin fetvâ veya olayları kaydederken, dönemin tarihi şartlarını daha ayrıntılı biçimde ele almaları da diğer bir farklılık olarak ifade edilebilir.

Diğer taraftan Endülüs'te bu alanda ilk ürün h. III. asırda derlendiği anlaşılan "*en-Nevâzil*" isimli çalışma iken, Hanefî çevrelerce h. IV. asrın son çeyreğinde yazılan Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373) *Kitâbu'n-Nevâzil* isimli eserinin olması iki ekolün alana dair telifleri arasındaki zaman dilimini ifade etmesi bakımından önemlidir. H. III. asırda İsa b. Dînâr'ın eseri dışında başka nevâzil teliflerinin de olduğu aşağıda vermiş olduğumuz listede görülebilir.

Sonuç olarak, Mâlikî mezhebi, fikhun tatbik tarihine dâhil edilebilecek olan bu ilimle ilgili en zengin literatürü ortaya çıkarmıştır. Zira bu mezheb kullandığı temel delillerden de anlaşılacağı üzere uygulanmakta olan fıkha özel bir önem atfetmiş, bunun sonucunda da nevâzil edebiyatına dair telifat yoğunlaşmıştır.²⁸

26 Hanefî mezhebinde nevâzil kavramının çerçevesi ve tahlili hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kaya, Eyüp Sait, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitâbu'n-Nevâzil'i* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.

27 Bâcî, Ebu'l-Velîd, *Nevâzil: Fusûlu'l-ahkâm fi mâ cerâ bihi 'amelü'l-müftiyîn ve'l-hükkâm* (tah. Muhammed Ebu'l-Ecfân), Beyrût 2002, s. 124, 135, 147, 166, 171, 172, 174, 175, 176.

28 Kaya, "Mâlikî mezhebi", *DİA*, c. XXVII, s. 532.

Endülüs’de Nevâzil Telif Geleneğinin Gelişimi (h. IV. -IX. Asır)

Nevâzil ve fetvâ sahasına ait ilk örnekler h. IV. asırdan daha önce verilmiş olsa da, bu asırdan itibaren bu türün müstakil bir ilim olarak bir gelenek ya da furû’ fıkhnın bir alt disiplini haline gelmesi söz konusudur.²⁹

H. IV. asırdan itibaren Endülüs’te nevâzil telif geleneğinin kazâ ve fetvâ olmak üzere iki temel alan üzerinden oluşturulduğunu görmekteyiz. Söz konusu eserler gerek yazma gerekse de matbu olarak çok zengin bir literatüre sahip olduğundan, bu eserlerin Endülüs fıkhn geleneğindeki yerini ve gelişimini ifade etmesi açısından IV. ve IX. yy. arasında Endülüs ulemasının hem kaza hem de fetvâ faaliyetleri çerçevesinde telif ettiği, döneminin önde gelen bazı nevâzil eserlerini örnek olması bakımından vereceğiz. Bu çalışmada ifade edilen eserler isimlerine göre değil muhtevalarına göre nevâzil eserleri içinde sayılmıştır. Bu bağlamda eserin isminde nevâzil ifadesinin bulunup bulunmamasına itibar edilmemiştir. Örnek olarak vermiş olduğumuz eserlerle ilgili, kim tarafından ve ne zaman telif edildiği, muhtevası, yazım üslubu ve dayandığı temel kaynaklar çerçevesinde bilgi verilecektir.

Kazâ Faaliyetleri Çerçevesinde Oluşturulan Nevâzil Telif Geleneği

Bu telif geleneği, kadıların hüküm verdiği sorun ve olayları içeren derlemelere şamildir.³⁰ H. III. asırda Endülüs kaza sahası müşâvirler meclisinin faaliyetine dayanmaktadır. Kendisine danışılan kimseler aynı zamanda kendisinden fetva istenen kişiler olmuştur.³¹ Dolayısıyla özellikle ilk dönemlerde telif edilen eserler, müşâvirler meclisinin kararlarını ve faaliyetlerini nakletmişlerdir. Endülüs’de kaza makamını üstlenen isimlere baktığımızda aynı zamanda nevâzil sahasında da hünerli olan isimler olduklarını müşâhade etmekteyiz. Bu manada ıstılahlaşan nevâzil esasen kadıların kazai faaliyetle-

29 Haccî, Muhammed, *Nazarât fi’n-nevâzili’l-fıkhiyye*, yy.: el-Cem’iyyetü’l-Mağribiyye, Birinci Baskı, 1999, s. 23; Kaya, “Nevâzil”, s. 34, 35.

30 Abdullatîf Hidâyetullâh, “en-Nevâzilu’l-fıkhiyye fi’l-‘ameli’l-kadâi’l-Mağribî”, *en-Nevâzilu’l-fıkhiyye ve eseruhâ fi’l-fetvâ ve’l-içtihâd*, s. 319. Bu tarz nevâzil eserleri günümüzde de Mağrib araştırmacıları için zengin bir malzeme içermektedir. Mağrib’teki el-Hasanu’s-sânî Üniversitesi’nin düzenlemiş olduğu “en-Nevâzilu’l-fıkhiyye ve eseruhâ fi’l-fetvâ ve’l-içtihâd” konulu sempozyum ve “et-Târîh ve Edebu’n-Nevâzil” isimli bilimsel toplantı nevâzilin bu ıstılahî manasına matuf çalışmalardır.

31 Endülüs yargı sistemi ve müşâvirler meclisiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Kılıç, Muharrem, *Endülüs Emevi Devletinde Yargı ve İşleyişi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), M. Ü. S. B. E., İstanbul 1995; Şahin, Melek, *Endülüs Emevi Devletinde Müşâvirler Meclisinin Ortaya Çıkışı ve Meclis Üyelerinin Hayatı ve Görüşleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), M. Ü. S. B. E., İstanbul 2010.

rinin bir sonucu olarak ortaya çıkmasından dolayı “kadı fetvâları” olarak ifadelendirilebilir.

1. *el-Müntehâb fi'l-ahkâm*

Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Zemenîn (ö. 399)'in telif ettiği *Müntehabü'l-ahkâm* olarak da maruf olan bu eser, kadılara ve diğer yargı mensuplarına kaynak kitap olmak üzere yazılmış bir tür edebü'l-kâdî kitabıdır. Tabakât müellifleri, müellifin esas itibarına bu eseriyle ulaştığı yorumunu yapmaktadırlar.³² Eserin muhakkiki söz konusu telifin ahkâm ve kaza meselelerini toplama ve açıklama hususunda ilk çalışma olduğunu beyan etmiştir.³³ Ancak h. III. asrın başlarında derlenen İsâ b. Dinâr'ın eseri düşünüldüğünde bu yorumun tartışmaya açık olduğu söylenebilir. Muhakkikin bu yorumu söz konusu eserin sadece kaza alanına ait bir eser olması açısından ilk eser olduğu şeklinde de anlaşılabilir.³⁴ Eser alanında kendinden sonra gelen kitaplar için temel kaynak olarak kullanılmıştır.³⁵

Nevâzil telif geleneğinin ortaya çıkma maksadını yansıtması bakımından müellifin eseri kaleme alma amacı da önemlidir. Zira İbn Zemenîn eserin mukaddimesinde eserin telif amacını şöyle ifade eder: “*Ben bu kitapta ahkâm ve akdiye meselelerinin özünü topladım. Bununla hâkimlere bir tavsiyede bulunmak istedim. Bu meseleleri de ümmehâtdan/mezhebin ana metinlerinden çıkardım ve güzel olanları seçtim.*”³⁶ İbn Zemenîn yapmış olduğu bu çalışmayla esasen kâdîların pratik olarak kullanabilecekleri, temel metinlere dayanılarak hazırlanmış bir el kitabı ortaya koymuştur. Bu kitap, kaza sahasında fıkhi faaliyette bulunacakların delillere ve mezhep içinde ortaya çıkmış olan birikime ve akvâle daha pratik şekilde ulaşmalarını kolaylaştırmaktadır. Genel-

32 Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, II, 19; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla fi târihi ulemâ'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim Ebyârî), Beyrût 1989, I, 154; İbn Ferhûn, *Burhâneddîn, ed-Dibâcu'l-müzheb fi ma'rifeti e'yânî 'ulemâ'l-mezheb*, Kâhire: Mektebe Dâru't-Türâs, İkinci Baskı, 2005, I, 143.

33 İbn Ebî Zemenîn, *Müntehabü'l-ahkâm*, (Muhakkik Girişi), I, 50.

34 Bu şekilde yorum yapılırsa da muhakkikin özel olarak böyle bir notuna da rastlamadığımızı ifade etmek istiyoruz.

35 Mağrib'de ahkâmü'n-nevâzil türünde telif veren Ebu'l-Velîd el-Kurtubî *el-Mufîd li'l-hükkâm fimâ ya'ridü lehum min nevâzili'l-ahkâm* isimli eserinde İbn Ebî Zemenîn'in bu eserinden 87 meselede nakilde bulunmuş ve referans olarak kullanmıştır. Aynı şekilde Mâlikî mezhebinde meşhur olan İbn Ferhûn da *Tabsiratü'l-hükkâm*'da *Müntehabü'l-ahkâm*'dan nakilde bulunan müellifler arasındadır. Örnek olarak bkz. Kurtubî, Ebu'l-Velîd, *el-Mufîd li'l-hükkâm fimâ ya'ridü lehum min nevâzili'l-ahkâm* (nşr. Süleyman b. Abdullah b. Hammud Eba'l-Hayl), 5 cilt, Riyâd 2012, I, 56; İbn Ebî Zemenîn, *Müntehabü'l-ahkâm*, (Muhakkik Girişi), I, 50.

36 İbn Ebî Zemenîn, *Müntehabü'l-ahkâm*, I, 83. Eserin telif sebebiyle ilgili bazı iddialar da ortaya atılmıştır. Müellifin bu eseri yine bir kadı olan kardeşi Ebû Bekîr'e yardımcı olması için yazdığı belirtilmektedir. Tabakât kaynaklarında bizi böyle bir düşünceye sevk eden herhangi bir kayıtle karşılaşmamış olmamız bu iddianın doğruluğunu sorgulanabilir hale getirmektedir. Zira müellifin özel amacı kardeşine yardımcı olmak için olsa dahi müellifin yukarıda verdiğimiz bizzat kendi ifadeleri telifin umumi amaçla yazıldığını göstermektedir.

likle ihtilafı olan görüşleri ve akvâli vermiş bunlar arasında tercihte bulunmuş ancak seçimini delillendirmemiştir.³⁷

Müellif tercihlerinde, Endülüs ehlinin tercih metoduna uygun bir yöntem izlemiştir. Yani İbn Ebî Zemenîn akval içinde *Müdevvene'*deki İbnü'l-Kâsım'ın sözünü diğerlerinden üstün tutmuştur.³⁸ *Müdevvene'*de tercih edebileceği bir fıkhi görüş bulamazsa *el-Utbiyye'*yi esas almış ve Mâlik'in diğer öğrencilerine yönelmiştir.³⁹ Bazı yerlerde ise, bir mesele hakkındaki akvâli veya hükmü isim belirtmeksizin *meşayih* veya *fetva ehline* nispet emektedir.⁴⁰

Nevâzil literatürünün ilk dönem örnekleri arasında bulunan bu koleksiyonda da'vâ, şahitlik ve yeminler, borçlar, kefâlet, vekâlet, velâyet, istihkâk, âriyet, vedâia, rehin, tazmîn, sulh, yargılama adabı gibi yargı ve borçlar hukukuna dair Mâlikî mezhebi içindeki akvâl ve fikhî görüşler fıkıh babları tertibinde nakledilmektedir.

2. *el-İ'lâm bi nevâzili'l-ahkâm ve kıtrin min siyeri'-hükkâm*

Ebû'l-Asbağ İsâ b. Sehl b. Abdullah el-Esedî el-Ceyyanî el-Endelüsî (ö. 486) tarafından telif edilen eser h. V. asrın en önemli nevâzil derlemeleri arasındadır. İsâ b. Sehl, özellikle nevâzil ve bunların çözümü konusunda mâhirdi.⁴¹ Zira kaynaklar kendisini "nevâzil alanında bilgi sahibiydi" şeklinde tavsif etmişlerdir.⁴² Kâdıların hüküm verirken danıştığı heyetin üyesi olması ve çeşitli şehirlerde kâdılık yapmasının verdiği birikimini yargı hukuku ve muamelâta dair bu eserinde bir araya getirmiştir.⁴³

Kaynaklarda ve yazma eser kütüphanelerinde mevcut olan⁴⁴ çeşitli nüshalarında *el-İ'lâm bi-nevâzili'l-ahkâm*, *en-Nevâzil*⁴⁵, *el-Ahkâm*⁴⁶ diye de anılan

37 Örneğin bkz. İbn Ebî Zemenîn, *Müntehabü'l-ahkâm*, I, 181; II, 305.

38 İbn Ebî Zemenîn, *Müntehabü'l-ahkâm*, I, 56 (Muhakkik girişi); II, 229, 247, 258.

39 Mutarrif, Abdülmelik b. Mâcişûn, Eşheb, Esbâğ b. Halil ve Abdülmelik b. Habîb gibi isimler bunlar arasındadır.

40 Örnek olarak bkz. İbn Ebî Zemenîn, *Müntehabü'l-ahkâm*, I, 129, 136; II, 302,

41 Özel, Ahmet, "İsâ b. Sehl", *DİA*, XXII, 485.

42 Huşenî, *Usûlü'l-fityâ 'alâ mezhebi Mâlik* (nşr. Muhammed el-Mecdûb- Muhammed Ebu'l-Ecfân- Osmanel-Bittih), Tunus 1985, s. 97.

43 İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, II, 170; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, I, 140.

44 Rabat, el-Hizânetül-âmmе, nr. 55 K, 370 K, 838 K, 1 728 D, 3398 D; Rabat, el-Hizâ-netü'l-melekiyye, nr. 2501; Fas, Câmiu'l-Karaviyyîn, nr. L-299; Tunus, Dârü'l-kütü-bi'l-vataniyye, nr. 1894, 7212. Muhammed Abdülvehhâb Hallâf el-Hizânü'l-âmmе kütüphanesindeki beş nüshaya dayanarak eserde çeşitli konularla ilgili belge değerindeki malumatı bugünkü hukuk sistematiği açısından değerlendiren bir seri halinde yayımlamıştır: *Vesâ'ik fi ahkâmi'l-kazâ'i'l-cinâ'i fi'l-Endelüs müstahraceten min mahtâtî Ahkâmi'l-kübrâ* (Kahire 1980); *Vesâ'ik fi ahkâmi kazâi ehli'z-zimme fi'l-Endelüs* (Kahire 1980); *Vesâ'ik fi muhârebeti'l-ehvâ ve'l-bida fi'l-Endelüs* (Kahire 1981); *Vesâ'ik fi t-tıbbi'l-İslâmî ve vazîfetihi fi muâveneti'l-kazâ fi'l-Endelüs* (Kahire 1982); *Vesâ'ik fi şüûni'l-umrân fi'l-Endelüs* (Kahire 1983); *Vesâ'ik fi şüûni'l-hisbe fi'l-Endelüs* (Kahire 1985); Bkz. Özel, Ahmet, "İsâ b. Sehl", *DİA*, XXII, 485; Samedî, *Fıkhü'n-nevâzil*, s. 179.

eser Endülüs'te büyük bir ilgi görmüştür.⁴⁷ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den nakledildiğine göre medreselerde İmam Mâlik'in *el-Muvatta'* ezberlendikten sonra Sahnûn'un *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'sı İbn Attâr'ın *Vesâik*'i ve son olarak 'Îsâ b. Sehl'in *el-Ahkâm*'ı ile öğrenim tamamlanırdı.⁴⁸ Dönemin içtimaî, iktisadî, hukukî hayatına ışık tutan ve belge değeri taşıyan eser, Venşerîsî'nin Kuzey Afrika ve Endülüs ulemâsının fetvâlarını topladığı *el-Mi'yârü'l-mu'rîb*'inde sıkça atıfta bulunduğu kaynaklardan biridir.⁴⁹ Mütekaddimûn ulemâ, inceleme ve içtihad gerektiren nevâzil ve vakıalar konusunda fetvâ ve içtihadları muhtevî olan bu telife çok fazlaca önem göstermişlerdir.⁵⁰ Eser, alışveriş, şufa, ikrâr, şahitlik, nikâh, yeminler gibi muâmelât alanına dâhil olan birçok meselede Endülüs kâdılarının hükümlerini bir araya getirmesinden dolayı yargı sahasında bir ansiklopedi olarak kabul edilmektedir. İbn Sehl kendisinden sonra bu alanda çalışma yapan İbn Rüşd, Kâdı 'Iyâd, İbnü'l-Hâc, Burzulî gibi aynı zamanda nevâzil müelliflerini de etkilemiştir.⁵¹

3. Nevâzilu's-Şa'bi

Eserin müellifi sayılan Ebu'l-Mutarraf Abdurrahmân b. Kâsım eş-Şa'bi el-Mâlegî (ö. 497) hakkında tabakât eserlerinin tamamı "nevâzil ve ahkâm konusunda âlimdi" ibaresine yer vermiştir.⁵² Kaza makamını da üstlenen Şa'bi'nin nevâzil alanındaki bu eseri, *Mesâil* ve ya *el-Ahkâm* olarak da maruftur. Eserin yazma nüshalarından birinde *Nevâzilu's-Şa'bi* ismi geçerken nüs-

45 Esere bu adla yapılan atıflar için bkz. Abderî, *et-Tâc ve'l-iklîl li Muhtasari Halîl*, yy. 1994, I, 128; III, 384, 498; Tusûlî, Ebu'l-Hasan, *el-Behce fî şerhi't-Tuhfe* (nşr. Muhammed 'Abdul-Kâdir Şâhîn), Beyrût 1998, I, 92; Dusûkî, *Hâşiyetu'-Dusûkî 'alâ's-Şerhi'l-kebîr* (nşr. Muhammed 'Illîş), Beyrût ty., II, 217; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, XIII, 471.

46 Esere bu adla yapılan atıflar için bkz. Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Meyyâreti'l-Fâsî* (nşr. Abdullatîf Hasan Abdurrahmân), Beyrût 2000, II, 411; Hattâb, Berakât b. Muhammed b. Abdurrahmân, *Mevâhibu'l-celîl lişerhi Muhtasari Halîl*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Birinci Baskı, 1995, V, 570; VI, 572; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, XIII, 451.

47 Kütüphanelerde birçok nüshası bulunan bu yazma eser, Enes el-Allânî tarafından Tunus el-Külliyetü'z-Zeytûne li's-şerîa ve usûli'd-dîn'de doktora çalışması olarak *el-Ahkâmü'l-kübrâ* adıyla (1982), Reşîd en-Nuaymî tarafından da Saint Andrevs Üniversitesi'nde yine doktora tezi olarak *Divânü'l-ahkâmî'l-kübrâ: en-Nevâzil ve'l-i'lâm* adıyla neşredilmiştir (Riyad 1997).

48 İbn Sahnûn, *Âdâbü'l-mu'allimîn* (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî), Tunus 1972, (Muhakkik Girişi), s. 141; 'Îsâ b. Sehl, *el-Î'lâm bi nevâzili'l-ahkâm*, (Muhakkik Girişi), s. 4.

49 Örnekler için bkz. Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, II, 233, 241; III, 42,43.

50 'Îsâ b. Sehl, *el-Î'lâm*, (Muhakkik Girişi), s. 4.

51 Samedî, *Fikhu'n-nevâzil*, s. 178.

52 Nübâhî, Ebu'l-Hasan b. Abdillâh, *Târîhu kudâti'l-Endelüs* (nşr. Lecnetü ihyâi'l-turâsi'l-arabî), Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beşinci Baskı, 1983, s. 107; Mahlûf, Muhammed b. Muhammed, *Şeceretu'n-nûru'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye* (nşr. Ali Ömer), Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Birinci Baskı, 2007, I, 298; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs* (nşr. İbrâhîm Ebyârî), Beyrût 1989, s. 370; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla*, II, 347.

hanın üst kısmında *Ahkâmu'ş-Şa'bî* olarak kaydedilmiştir.⁵³ Kaynaklarda genel olarak *Nevâzil*⁵⁴ olarak zikredilen eseri, muhakkik Sâdık el-Halevî, *el-Ahkâm* ismiyle neşretmiştir. Nevâzil sahasındaki eserleriyle tanınmış olan müelliflerden Burzûlî, Venşerîsî ve Mehdî el-Vezzânî nevâzillerinde nakilde bulunmuşlar ve söz konusu bu esere dayanmışlardır.⁵⁵

Eser, yargı sahasına dair konuların yanında alışveriş, hadler, nikâh ve talâk, vesâyet gibi muamelât sahasına taalluk eden konuları bab başlığı şeklinde ele alarak, ilgili fasılla alakalı meseleleri o konu başlığında işlemiştir. Müellif böylece bin yüz seksen iki mesele nakletmektedir. Nakletmiş olduğu meselelerle alakalı bazen bir kadıya sorulan soruyu zikredip soru üzerinden fikhî görüşleri belirtir ve sonunda kendisi herhangi bir yorumda bulunmaz.⁵⁶ Kimi zaman da mezhepte müçtehid olanların görüşlerini naklederek aralarında tercihte bulunmuştur. Mesela şufa hakkı sahibinin şufayı almadan önce satması meselesinde müellif önce İbnu'l-Kâsım'ın sonra da Eşheb'in bu konuyla ilgili görüşlerini verdikten sonra İbnu'l-Kâsım'ın düşüncesinin daha güzel olduğunu ve hükmün (kaza) de bu görüşe göre olacağını beyan etmiştir.⁵⁷

Fıkıh konuları tertibinde ele alınmış meseleler hakkında genel olarak İmâm Mâlik'in birinci tabakasından öğrencilerinin⁵⁸ konu hakkındaki fikhî görüşleri nakledilirken diğer yandan ahkâm veya nevâzil sahasında telif veren otorite isimlerden de nakilde bulunmuştur.⁵⁹

İftâ Faaliyetleri Çerçevesinde Oluşturulan Nevâzil Telif Geleneği

Bu başlık altında kâdılarının faaliyet alanı dışında kalan fıkıhın diğer alanlarına dair konuları ihtivâ eden eserlerden bazı örnekler verilecektir. Söz konusu bu eserlerin bir kısmında az da olsa kazai faaliyetler çerçevesine dâhil edilebilecek konular ve hususlar da yer almaktadır. Ancak biz ağırlıklı

53 Ebu'l-Mutarrif Abdurrahmân b. Kâsım eş-Şa'bî, *el-Ahkâm* (nşr. es-Sâdık Halevî), Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992, (Muhakkik girişi), s. 13; Samedî, *Fıkhu'n-nevâzil*, s. 180.

54 Örnek olarak bkz. Tusûlî, *el-Behce fi şerhi't-Tuhfe*, II, 184; Abderî, *et-Tâc ve'l-İklîl*, IV, 20, 45; Hattâb, *Mevâhibu'l-celîl*, I, 169; 'Illîş, *Minehu'l-celîl*, VII, 512.

55 Şa'bi, *el-Ahkâm*, (Muhakkik girişi), s. 8. Örnek için bkz. Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, VI, 57; IX, 77, 168.

56 Muhammed b. Ömer b. Lübâbe'ye şuf'a hakkı sahibinin şufa hakkını sadaka olarak verip veremeyeceği hususunda sorulan bir soruyla alakalı sadece İbn Lübâbe'nin görüşünü nakletmiştir. Bkz. Şa'bi, *el-Ahkâm*, s. 81.

57 Şa'bi, *el-Ahkâm*, s. 80.

58 Mısırlı İbnu'l-Kâsım ve Eşheb, Endülüslü Utbî ve Kayravân'lı Sahnûn söz konusu isimlerden bazılarıdır. Sırasıyla bkz. Şa'bi, *el-Ahkâm*, s. 79, 85, 86.

59 Bu tarzda nakil yaptığı ve konuyla ilgili yorumlarını aktardığı isimler arasında İbnu'l-Mevvâz, İbn Ebî Zemenîn, Kâdî İbn Zerb bulunmaktadır. Sırasıyla bkz. Şa'bi, *el-Ahkâm*, s. 86, 81, 85.

olarak dönemin kazâ alanı dışındaki fikhî faaliyetleri muhtevî olmalarından dolayı bu başlık altında ele aldık. Burada dikkate değer diğer bir husus ise ilk dönem eserler yukarıda da görüldüğü üzere özellikle kazâ alanındaki konuları naklederken sonraki dönemde nevâzil eserleri kazâ alanı dışındaki konuları nakletmişlerdir.

1. Nevâzilu İbn Rüşd

Kaynaklarda ve günümüzde özellikle İslam dünyasının Doğu bölgelerinde daha ziyâde *Fetâvâ* olarak bilinen bu telif Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed Rüşd el-Ced (ö. 520)'e nispet edilmiştir. Kurtuba'da kâdılcamâ'a olarak görev yapan⁶⁰ İbn Rüşd fetvâ konusunda bilgili olmasıyla göze çarpmaktadır.⁶¹ Özellikle Utbî'nin *el-Müstahrece*'sine yazmış olduğu *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fi mesâilil-Müstahrece*⁶² isimli şerhle meşhur olmuştur.

Müellifin nevâzil sahasıyla ilgili olarak derlenen eserine gelince, eserin en temel özelliği birçok paragrafında müellifin yaşadığı döneme ilişkin Endülüs ve Mağrib'de yaşayan insanların günlük/güncel işleriyle bağlantılı verileri ihtivâ etmesidir.⁶³ Eser kaynaklarda mesâil⁶⁴, ecvibe⁶⁵, nevâzil⁶⁶, es'ile, cevâbât gibi farklı isimlerle anılır.

İbn Rüşd'ün (ö. 520) öğrencilerinden İbn Vezzân (ö. 453) ve Ebû Mervân Abdülmelik Meserre (ö. 552) tarafından derlenen⁶⁷ bu eserin muhtevası esas itibariyle birkaç konu başlığı altında toplanabilir. Müellif öncelikle kaza alanına taalluk eden nevâzili bir araya getirmiştir. Kâdılcamâa sıfatıyla kendisine kadılar tarafından yöneltilen nevâzile cevap vermiştir.⁶⁸ Kazâ mesele-

60 İbn Beşkuvâl, *Kitâbu'-Sıla*, II, 546.

61 Nübâhî, *Târîhu kudâtu Endelüs*, s. 98.

62 Söz konusu eser Muhammed Haccî ve bir grup araştırmacı tarafından yirmi cilt halinde tahkik edilerek neşredilmiştir. İbn Rüşd'le ilgili daha geniş bilgi için bkz. Bardakoğlu, Ali, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 254-257.

63 Muhammed Menûnî, *el-Mesâdiru'l-arabiyye li târihi'l-Mağrib*, Rabât 1983, I, 32.

64 Nübâhî, *Târîhu kudâtu Endelüs*, s. 99; İbn Başkuvâl, *Kitâbu'-Sıla*, II, 547.

65 Dusûkî, *Hâşiyetu'd-Dusûkî*, I, 263; Hattâbî, *Mevâhibu'l-celîl*, VI, 644; 'Illîş, *Minehu'l-celîl*, VI, 331.

66 'Abderî, *et-Tâc ve'l-iklîl*, V, 54.

67 Haccî, *Nazarât*, s. 36.

68 Bu tarz meselelere Ebu'l-Fadl b. İyâd'ın Sebte kadısı iken sormuş olduğu 15 nevâzil gösterilebilir. Burada nevâzille soruyu soran kişinin başına gelen ve şikâyetçi olduğu mesele kastedilmektedir. Söz konusu nevâzilden bazıları şunlardır: 1. Hastalık durumunda vârise yapılan hibe ve ikrâr 2. Asabenin terekenin bir kısmının kendilerinin mülkü olduğu iddiaları 3. Kocadan kalan evin kime ait olduğu hususunda zevcenin ve vârislerin ihtilaf etmesi 4. Esirlerin şahitliği kendi aralarındaki bir esir için geçerli mi? 5. Gâibin vekilinin yeminine itibar edilir mi? 6. Yeminle boşanmada niyete itibar edilir mi? 7. Hayatı boyunca nafakayla yükümlü olanın ölümü halinde bu yükümlülüğü düşer mi? 8. Kabirler üzerine yapılanlar in

ler yanında kazâ alanına taalluk etmeyen sadece fetvâya ihtiyaç duyulan nevâzilin de hükmü hakkında sorular yöneltilmiştir. Söz konusu bu meseleler daha ziyâde ibâdât alanına şamil soruları ihtiva etmektedir.⁶⁹ İbn Rüşd eserinde mezhebin temel görüşlerini yani İmâm Mâlik ve ashabından zikredilen fikhî görüşleri de nakletmiştir.⁷⁰

2. Nevâzilu Ahmed b. Saïd b. Beştâgîr

H. VI. asırda Saïd b. Beştâgîr⁷¹ (ö. 516) tarafından kaleme alınmış olan ve tek nüsha halinde yazması bulunan eser, 2008 yılında Kutub er-Reysûnî tarafından neşredilmiştir.⁷² Müellif çeşitli asırlarda kaza ve fetvâ sahasında ehil olan Mâlikî fukahâdan sâdır olan ahkâmı bir araya getirmiştir. Yine bir nevâzil yazarı olan Şa'bî'nin yaptığı gibi sadece Endülüs ulemasından nakille yetinmemiş, mezhebin diğer ekollerini de dikkate almıştır. Şark Mâlikî ulemâsından İbn Kinâne⁷³, İbnu'l-Kâsım⁷⁴, Eşheb⁷⁵, İbnu'l-Mevvâz⁷⁶, İbnu'l-Mâcişûn⁷⁷, Mağrib ekolünden İbn Zeyd el Kayrâvânî⁷⁸, Sahnûn⁷⁹, Ebû İshâk et-Tûnusî⁸⁰, Endülüs fukahâsından ise, nevâzil yazarlarından İbn Zerb⁸¹, İbn Ebî Zemenîn⁸², Abdurrahmân b. Seleme et-Tuleytî ve diğer Endülüslü fukahadan İbnu'l-Attâr⁸³, İbnu'l-Fehhâr⁸⁴ gibi isimleri referans almıştır.

Eser genel itibariyle muamelât ve buyû' konularındaki nevâzile ağırlık vermiştir. İkrâr ve yeminler, şuf'a, kasâme, vesâyet, hadler, icâre, müzâra'a başlıca konulardandır. Beştâgîr'in *Nevâzil*'inin diğer bir önemli özelliği ise, daha önceki eserlerde yer almayan yeni meseleleri nakletmiş olmasıdır. Söz konusu meselelere örnek olarak, sadaka ve hediye arasındaki fark meselesi,

---

kaldırılması gerekir mi? Bkz. İbn Rüşd, *Mesâilu İbn Rüşd* (nşr. Muhammed Habîb et-Teckânî), Beyrût 1993, I, 1090.

69 Kazâ meseleler dışındaki konulara dair "hangi duanın daha faziletli olduğu" sorusu örnek olarak verilebilir. Bkz. İbn Rüşd, *Mesâil*, I, 469.

70 Meselâ sefer durumunda yolcunun namazlarını kısaltması konusunda İmâm Mâlik ve ashabının tümüne göre sünnetlerden bir sünnet olduğunu nakletmesi bu alıntıya örnek verilebilir. Bkz. İbn Rüşd, *Mesâil*, I, 734.

71 Müellifin biyografisi için bkz. Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, s. 183; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla*, I, 76.

72 Ahmed b. Saïd b. Beştâgîr, *Nevâzil* (nşr. Kutub er-Reysûnî), Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2008.

73 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 172.

74 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 263.

75 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 280.

76 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 322.

77 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 294.

78 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 172.

79 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 269.

80 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 285.

81 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 168.

82 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 314.

83 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 168.

84 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 253.

veled-i zina şahitliğinin kabulü meselesi, farklı iki ramazandan olan oruç borçları meselesi⁸⁵ şeklinde zikredilebilir.

Müellifin görüşlerini temellendirdiği kaynaklara baktığımızda Mâlikî mezhebindeki fikhî birikimin muhafaza edildiği meşhur teliflerin kullanıldığı görülmektedir. Daha önce de ifade etmiş olduğumuz Endülüs'ün ana kaynaklarından olan *Muvattâ*, *el-Müdevene*, *el-Vâdîha*⁸⁶, *el-Utbiyye*⁸⁷ ve *el-Mevvâziyye* sıkça kullanılan eserlerdir. Diğer taraftan İbn Abdilhakem'in *Muhtasar'ı*, İbn Zeyd el-Kayravânî'nin *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât'ı*, İbn Ziyâd'ın *Ahkâm'ı*, İbn Zerb'in *Nevâzil'i*, İbnü'l-Attâr'ın *Vesâik'i*, İbn Ebî Zemenîn'in *Vesâik'i* gibi gerek Şark gerek Mağrib ulemasının eserleri de kullanılmıştır. Ayrıca bazı meselelerde de “ba'zu'ş-şuyûh” ifadesiyle bir kısım meşâyihün görüşlerinden de nakilde bulunmuştur.⁸⁸ Yine aynı şekilde bazı durumlarda atıfta bulunmaksızın “ba'zu'l- Karaviyyîn” veya “ba'zu'l-Endelüsiyyîn” diyerek Kayrevân ve Endülüs fukahasını belirsiz bir ifadeyle atıfta bulunmuştur.⁸⁹

Burada özellikle nevâzilin kavramsal çerçevesinin ifadelendirilmesi için önemli olan bir noktaya daha dikkati çekmek istiyoruz. Her ne kadar yukarıda eserin nadir meseleleri aktardığını ifade etmiş olsak da, Beştâgîr'in kendinden önce nevâzil meselelerini ele alan Şa'bi'nin eserindeki bir kısım meseleyi aynı şekilde tekrarlamış olduğunu da müşahede etmekteyiz. Bu tespit klasik ve ilk dönem eserlerde nevâzilin kavramsal tanımının sadece meydana gelen yeni meselelere hasrolmadığına delil teşkil etmektedir.⁹⁰

3. Nevâzilu İbn Verd

*El-Ecvibe*⁹¹ ismiyle neşredilen eser, Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed et-Temîmî (ö. 540) tarafından telif edilmiştir. Endülüs'ün doğusunda bulunan Mayorka adasından gelen soruları ihtiva eden eser, bizzat müellif tarafından

85 Beştâgîr, *Nevâzil*, (Muhakkik girişi), s. 138.

86 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 252.

87 Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 307.

88 Bir malın veresiye satışı ile ilgili bir meselede örnek olarak bkz. Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 329 ayrıca bkz. s. 348.

89 Örnek olarak bkz. Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 328, 333.

90 Su değirmeninde şuf'a hakkı konusundaki bir mesele hakkında Beştâgîr, Şa'bi'nin birebir ifadeleriyle meseleyi nakletmektedir. Karşılaştırma için bkz. Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 209; eş-Şa'bi, *el-Ahkâm*, 73. Yine bir başkası adına şuf'a hakkını alma hususunda da aynı durum mevzu bahistir. Bkz. Beştâgîr, *Nevâzil*, s. 210; eş-Şa'bi, *el-Ahkâm*, 74. Bu iki örneğin durumun tespiti bakımından yeterli veriyi ihtiva ettiği kanaatiyle başka mesele örneklendirmesine gerek duymuyoruz.

91 İbn Verd'in bu eseri *el-Cevâbâtü'l-husân 'ani's-suâlâti'l-efnân* ismiyle Muhammed eş-Şerîf tarafından neşredilirken, *el-Ecvibe* ismiyle de 2009 yılında tahkik edilmiştir. İbn Verd, *el-Ecvibe* (nşr. Muhammed Buhbeze, Bedr el-Imrânî), Rabat: er-Rabitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulema Merkezü'd-Dirasât ve'l-Ebhâs ve İhyai't-Türâs, 2009.

da *Ecvibe* olarak isimlendirilmiştir.⁹² Eser namaz, hac, nafaka, itk, büyü, şirket, vekâlet, hadler, şahitlik, vesâyâ, talak, lian, nikâh, yeminler gibi birçok fikhin furû' konularını ihtiva etmesi yanında akaid, sireti nebeviye, ahkamu'l-fetvâ gibi farklı konu başlıklarını da içermektedir. Dönemin emiri Yusuf b. Taşfîn'in Gırnata müşâvirleri ve İbn Verd'e sorduğu sorular ve cevapları da ayrı bir başlık altında kaleme alınmıştır.⁹³

Müellif, sorulara vermiş olduğu cevapları muhtasar bir biçimde vermiş cevaplarında dayandığı teliflere ise nadiren işaret etmiştir.⁹⁴ Müellifin mezhep içinde dayandığı telifler Endülüs ulemasının fikhin başvuru kaynağı olarak kullandıkları *Muvatta, el-Müdevvene, el-Vâdihâ ve el-Utbiyye*'dir.⁹⁵

Bu telifle alakalı en dikkat çekici olan husus, müellifin gündemdeki tartışma konularından nevâzil ve vakîata özellikle vurgu yapmış olmasıdır. Ele alınan bazı meselelerin sonuna *nezelet* fiilinin koyulmuş olması bunun en güzel göstergesidir. Bu durum söz konusu olayın sosyal hayatla birebir bağlantılı olduğuna işaret etmektedir.⁹⁶ Ayrıca olayın mekânına dair de ayrıntılı bilgilere yer verirken⁹⁷ sorulara cevap verilen tarihler de belirtilmiştir.⁹⁸

4. Nevâzilu İbn Lübb

Ebû Saîd Ferec b. Lübb el-Gırnâtî (ö. 782) tarafından *Takrîbu'l-emeli'l-baîd fi nevâzili'l-üstâz Ebî Saîd* ismiyle kaleme alınan telif iki cilt halinde neşredilmiştir.⁹⁹ Şâtübî'nin hocası olan İbn Lübb (ö. 782) Endülüs'te döneminin meşhur fetvâ otoriteleri arasındadır.

İbn Lübb'ün en önemli niteliklerinden biri de mezhebin meşhûr görüşleri çerçevesi dışında da tercih ve ihtiyârlarının oluşudur.¹⁰⁰ Eseri bir mecmuâ içinde toplayan yine bir fakîh olan İbn Tarkâd'dır.¹⁰¹ Tipik bir nevâzil eseri

92 Müellif eserin son kısmında kendisine yöneltilen sorulara binaen telif etmiş olduğu *el-Ecvibe*'yi tamamladığını ifade etmiştir. İbn Verd, *el-Ecvibe*, s. 130.

93 İbn Verd, *el-Ecvibe*, s. 131-141.

94 İbn Verd, *el-Ecvibe*, (Muhakkik Girişi), s.52.

95 İbn Verd, *el-Ecvibe*, (Muhakkik Girişi), s.57.

96 Müellifin sonunu *nezelet* fiiliyle tamamladığı meseleler için bkz. İbn Verd, *el-Ecvibe*, s. 74, 75, 76, 78, 89, 90, 91, 100, 101, 105, 108, vs. Söz konusu fiille tamamlanmış olan olayların ortak özelliklerinden birisi de olayla ilgili şahitlerin de bulunmasıdır. Bu durum olayın bilfiil vuku bulduğuna delalet etmektedir.

97 Mesela bir adam Mayorka'da bir satış yaptı, şeklinde mekân tespiti buna örnek verilebilir. Söz konusu örnekle alakalı daha geniş bilgi için bkz. İbn Verd, *el-Ecvibe*, s.118.

98 Böyle bir örnek için bkz. İbn Verd, *el-Ecvibe*, s. 132.

99 İbn Lübb, *Takrîbu'l-emeli'l-baîd fi nevâzili'l-Ebî Saîd* (nşr. Hüseyin Muhtar, Hişâm er-Râmî), Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004.

100 Tinbukû, *Neylu'l-ibtihâc*, s. 359.

101 İbn Lübb, *Takrîbu'l-emeli'l-baîd*, (Muhakkik Girişi), s. 51. Endülüslü müteahhir ulemâdan olan İbn Tarkâd, nevâzil alanında da kendisine itibar edilen bir fakihdir. Aynı zamanda Endülüs

örneğini gördüğümüz bu telifte meseleler fıkıh bablarına göre tertib edilmiş, son kısımda da fıkıhın muhtelif meseleleri nakledilmiştir.¹⁰²

İbn Lübb Venşerîsî'nin de fazlaca nakilde bulunduğu bir isimdir.¹⁰³ Klasik fıkıh tertibine göre tasnif edilen telifin son bölümünde yer alan muhtelif meseleler ise, kaza ve kader gibi kelâmî konular, usulü fıkıhla ilgili mülâhazalar ve bazı furû' fıkıha dair konulara şâmindir.

İbn Lübb meselelerin ve soruların çözümünde mezhebin temel görüşlerini referans almıştır. Başta İbnu'l-Kâsım (ö. 191) olmak üzere, İbn Habîb gibi Endülüs fıkıh geleneğinin önde gelen isimlerinin fikhî görüş ve değerlendirmeleri¹⁰⁴, Lahmî, Bâcî (ö. 474) gibi mezhebin diğer ekol temsilcilerinin fikhî görüş ve rivâyetleri yanında Mâzerî¹⁰⁵, İbn Rüşd¹⁰⁶ gibi nevâzil alanında da telifleri olan isimlerin rivâyetlerini de esas almıştır. Müellif bazı meselelerde ise, Endülüs meşâyihinin konu ile ilgili olan farklı değerlendirmelerini de nakletmiştir.¹⁰⁷

5. Fetâvâ İbn Serrâc

Şâtîbî ve İbn Lüb gibi döneminin kadılcemâa ve müftülerinin ders halkasında yetişmiş olan fakihler arasında bulunan Ebu'l-Kâsım b. Serrâc (ö. 848) Gırnâta'da kâdılcemâa makamını üstlenmiş, içtihad ve fetvâda büyük bir birikime sahip olmuştur.¹⁰⁸ Eser, bizatihi İbn Serrâc tarafından kaleme alınmamıştır. İbn Serrâc'ın fetvâlarını nakleden bir kısım nevâzil koleksiyonlarından derlenerek neşredilmiştir. Eseri derleyen müellifin referansı olan söz konusu koleksiyonlar "*Fetâvâ İbn Tarkâd*", "*el-Hadîkatu'müstakille*", "*Nevâzilu İbn Lübb*", "*el-Mi'yâr*", "*Nevâzilu Vezzânî*" şeklinde sıralanabilir.¹⁰⁹

---

kadıları arasında bulunmaktadır. İlerleyen sayfalarda nevâzil telifleri çerçevesinde kendisinden bahsedilecektir.

102 Daha ziyâde ibâdât ve muamelât sahasını ilgilendiren konuların ele alındığı telif klasik fıkıh bablarına uygun olarak taharet babıyla başlayıp, namaz, cenaze, oruç, zekât gibi ibadet konularından sonra yeminler, kısmet gibi muamelât fasıllarını ele almıştır. Eserin genel fihristi için bkz. s. 57.

103 Örnek olarak bkz. Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, I, 13,16, 30, 39; II, 11, 34, 47; IV, 9, 14, 20.

104 İbn Lübb, *Takrîbu'l-emeli'l-bâid*, 65.

105 İbn Lübb, *Takrîbu'l-emeli'l-bâid*, 68.

106 İbn Rüşd'ün hem mezhebin temel metinleri hem de Endülüs nevâzil telifleri arasında önemli bir konuma sahip olan *el-Beyân ve't-tahsil* isimli eserinden nakillerde bulunmuştur. İbn Lübb, *Takrîbu'l-emeli'l-bâid*, 72.

107 Mesela, zekâtla ilgili Hz. Peygamber'in bir tahıl ölçüğünün miktarı hakkındaki bir soruya, söz konusu zekât ölçüsünün bir ritl olduğu ancak kendilerinin güncel ağırlık ölçülerine göre bunun bir sa' karşılığında dört ritl olduğunu beyan etmiştir. Ancak belde meşâyihinin bu soruya ihtiyaten 4,5 ritl olarak fetvâ verdiklerini de ilave etmiştir. Bkz. İbn Lübb, *Takrîbu'l-emeli'l-bâid*, 85.

108 Tinbuktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 526; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, I, 227.

109 İbn Serrâc, Ebu'l-Kâsım, *Fetâvâ Kâdılcemâa İbn Serrâc* (nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân), Mekke: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 2002, (Muhakkik Girişi), s. 73-4.

Eserde ağırlıklı olarak temizlik, namaz, oruç, zekât gibi klasik fıkıh ibâdât konuları yanında nikâh, hibe, bey', şuf'a, rehin, icare gibi muamelât konularıyla ilgili fetvâlar yer almaktadır. Eserin az bir bölümü ise, yargılama adabı (akdiye), şahitler gibi kaza ahkâmına dair konular ile muhtelif meselelere şamildir. Telifin en önemli özelliği ise, müellife getirilen nevâzilin müellifin yaşadığı şehrin siyâsi, iktisâdî, içtimâî durumunu ifade eden verileri de ihtivâ etmesidir.¹¹⁰

Değerlendirme ve Sonuç

H. IV. - IX. asırlar arasında Endülüs uleması tarafından kaleme alınan belli eserler incelendiğinde söz konusu bu teliflerin muhtevalarının furû' fıkıh konuları paralelinde olduğu anlaşılmaktadır. Farklı isimlerle anılan bu eserlerin kazâ alanında telif edildiklerinde daha ziyâde "ahkâm" ismiyle nitelendiği görülmektedir. H. II. asırda mezhebin temel metinleri içinde bulunan nevâzilin h. III. asrın başlarında müstakil ilk örneklerini vermeye başladığını görüyoruz. Mütেকaddimîn döneminde mezhebin temel metinlerini oluşturma gayreti varken h. III. asırda İsa b. Dinâr'a (ö. 212) atfedilen ilk eser olan *en- Nevâzil*'in kendisinden sonra gelen İsa b. Sehl (ö.486), İbn Ebî Zemenîn¹¹¹ (ö. 399) ve İbn Rüşd'ün (ö. 520)¹¹² söz konusu eserden yaptığı nakiller ışığında eserin hem fetvâ hem de yargı sahasına ait konuları içerdiğini görmekteyiz. Ancak eserin usûlü'l-kadâ niteliğinde ya da kaza alanında meydana gelen olayların ve hükümlerin toplanması amacına matuf bir çalışma sonucu telif edildiğine dair elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Diğer söz konusu edilen örnekler ise İbnü'l-Vaddâh (ö. 286) ve Yahyâ b. Ömer'in (ö. 289) eserinde olduğu üzere belli konular üzerine hasredilmiştir.

H. IV. asırda telif edilen eserler ise daha geniş çaplı ve belli alana, özellikle de kazâ alanına hasredilen eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemin en önemli telifi olan İbn Ebî Zemenîn'in (ö. 399) *el-Müntehabü'l-ahkâm* bu açıdan en dikkate değer telif olarak zikredilebilir. Dönemin ortaya çıkan olaylarını ve hükümlerini toplamak yerine ümmehât içindeki özel ve önemli meseleler, hükümleriyle beraber bir araya getirilmiştir. Müellif bu mesâisiyle, kendinden sonraki kadıların hükümlere daha kolay ulaşmalarını sağlama amacındadır. Eser, mezhep birikimini nakletme bağlamında bir faaliyet alanı oluşturmaktadır. Bu asırda aşağıda vermiş olduğumuz listede de görüleceği üzere, İbn Ebî Zemenîn dışında Muhammed b. Ömer el-Kurtubî (ö. 314), İbnü Cerîr Fadl b. Seleme (ö. 319) Ahmed b. Abdullâh el-Kurtubî (ö. 350),

110 Örnek olarak bkz. İbn Serrâc, *Fetâvâ İbn Serrâc*, s. 109.

111 İbn Ebî Zemenîn, *Müntehabü'l-ahkâm* (nşr. Muhammed Hammâd), Rabat: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2009, II, 270, 283, 286, 293.

112 Örnek olarak bkz. İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil*, III, 354, 355, 356; IV, 41, 42, 43, 175.

Muhammed b. Abdillâh el-İlbîrî (ö. 399) gibi başka nevâzil yazarlarının da eserleri mevcuttur.

H. V. Asır nevâzil telifleri içinde İsâ b. Sehl'in (ö. 486) *el-İ'lâm bi nevâzili'l-ahkâm*'ı en önemli eserdir. Müellif burada müşâvere meclisine sunulan nevâzile, müşâvirlerden Ebû Abdullah İbn Attâb (ö. 520), Ebû Ömer b. Kattân ve İbnu Mâlik'in verdiği cevapları naklettikten sonra kendi değerlendirmelerini ilave etmiştir. Bu asırda nevâzil teliflerinin esas hüviyetlerine büründüklerini görmekteyiz. Zira müşâvirler, dönemlerinde kendilerine getirilen bilfiil vuku bulmuş olan meselelerin hükümlerini vermekle meşgul olmuşlardır. Müellif ağırlıklı olarak bu tarz meseleleri naklederken bazen de ümmehât ve nevâzil eserlerinden bir meseleyi nakletmiştir. Söz konusu bu dönemde nevâzil kavramı dönemin şartlarına göre yeniden değerlendirilmesi gereken ya da söz konusu döneme ait hükmü verilmesi gereken bilfiil vuku bulan meselelere tekabül etmeye başlamıştır. Yine Şâ'bî (ö. 497) eserinde bazen bir kâdının döneminde kendisine getirilen yeni mesele ve çözümlerini naklederken bazen de daha önce de mevcut olan bir olayın dönemin şartlarına göre mezhep birikimi çerçevesinde yeniden değerlendirilmiş şeklini nakletmiştir.

Bu veriler çerçevesinde h. III. asrın sonu ve h. IV. asırda müstakil olarak telif edilen nevâzil eserleri en yoğun ürünlerini h. V. ve VI. asırda vermiştir. H. VI. asrın sonuna doğru ihtisar çalışmaları başlamıştır.¹¹³ Özellikle h. VII. asırda bu manadaki teliflerin arttığı görülmektedir. Haccî h. VII. asırdan sonra Mağrib'de muhtasarlar döneminin başladığına vurgu yapmaktadır.¹¹⁴ Bu durum muhtemelen Endülüs için de söz konusudur. Ancak yine de h. VII. asırda telif edilen Hişâm el-Ezdi'nin (ö. 606) *el-Müfîd li'l-hükkâm* ve h. VIII. asırda İbn Lübb'ün *en-Nevâzil*'i, h. IX. asırda ise İbn Serrâc'ın (ö. 848) *Fetâvâ*'sı ait oldukları devrin en gözde eserleridir. H. IX. asrın sonunda Gırnatâ'nın düşmesiyle bütün fıkıh çalışmaları gibi nevâzil telifleri de Endülüs'te son bulmuştur.

Sonuç olarak nevâzil eserlerinin farazî olan olaylardan ziyade bilhassa somut olaylar üzerinden oluşturulan bir telif geleneği ortaya çıkarması bu eserlerin en temel özelliği olarak ifade edilebilir. Özellikle ilk dönem eserlerin kaza alanına dair olması bu alanın da somut olaylarla bağlantılı olması ve İmâm Mâlik'in bu yöndeki yönlendirmeleri eserlerin söz konusu özelliği için açıklayıcı olabilir.

Nevâzil eserlerinin muhtevaları dikkate alındığında, sosyal, ekonomik, dinî hayatla irtibatı olan her türlü olay fakîh ya da kâdiya getirilmiş ve çö-

113 Bkz. EK'deki liste.

114 Haccî, *Nazarât*, s. 40-41.

zümü beklenmiştir. Dolayısıyla nevâzil eserleri toplumun sorunlarına çözüm bulmaya çalışan kâdı ve fakîhlerin faaliyetleri çerçevesinde bir muhtevaya sahip olmuşlardır. Ulema teorik fıkıhı hayata uyarlama noktasında bir çaba göstermiştir. Bu manada söz konusu eserler teorik bilgilerin nasıl uygulandığını göstermesi ve özellikle mezhep birikimini nakletme hususunda çok önemli bir role sahiptirler.

Fetvâ ve kazâ olmak üzere iki ayak üzerinde gelişen bu eserlerin Endülüs ulemasının fetvâ, içtihad ve mezhep içi istidlâl metodları hakkında da çok kıymetli malzeme sunabileceği göz önüne alındığında fıkıh bakımından değerlerinin daha da öte olduğu ifade edilebilir.

EK:

Aşağıda *ed-Dîbâcu'l-müzheb* ve *eş-Şeceretu'n-nûru'z-zekiyye* isimli Mâlikî tabakat eserleri taranarak tespit edilebilen ve diğer kaynaklarda mevcut olan nevâzil eserlerinin kronolojik bir listesi mevcuttur. Yazma olan eserlerin bir listesiyle alakalı, Fas Külliyyetü'ş-Şerî'a'da Mağrib kütüphaneleri çerçevesinde İdrîs el-Harşâfî tarafından 316 nevâzil eserinin tespit edildiği bir çalışma mevcuttur.¹¹⁵ Eserlerin tamamını buraya alma imkânı olmadığından bu bilgiyle iktifa ediyoruz.

H. III. ASIR

İsâ b. Dî nâr (ö. 212), *en-Nevâzil*

Abdurrahmân b. Dînâr el-Kurtubî (ö. 227), *en-Nevâzil*¹¹⁶

İbn Vaddâh (ö. 286), *el-Bid'u ve'n-nehyu anhâ*

Yahyâ b. Ömer el-Endelûsî (ö. 289), *Ahkâmu's-sûk*

Asbağ b. Halîl Ebi'l-Kâsım el-Kurtubî (ö. 293), *Fetâvâ*

H. IV. ASIR

Ahmed b. Ziyâd Şebtûn (ö. 312), *Ahkâm*¹¹⁷

Muhammed b. Ömer el-Kurtubî (ö. 314), *Fetâvâ*

İbnu Cerîr Fadl b. Seleme (ö. 319), *Nevâzil ve'l-ahkâm*

Ahmed b. Abdullâh el-Kurtubî (ö. 350), *Fetâvâ el-Lü'lüû*

Muhammed b. Abdillâh el-İlbîrî (ö. 399), *en-Nevâzil*

115 Söz konusu bibliyografya için bkz. İdrîs el-Harşâfî, "Delîlu'l-mahtûtâtî'l-Mağribiyye fi 'İlmî'n-nevâzil", *en-Nevâzilu'l-fikhiyye ve eseruhâ fi'l-fetvâ ve'l-ictihad*, Rabat: Külliyyetü'l-âdâb ve 'ulûmu'l-insâniyye, 2001, s. 79-148.

116 Haccî bu eserin şüpheli olduğuna vurgu yapmıştır. Bkz. Haccî, *Nazarât*, s.27.

117 Mahlûf, *Şecere*, I, 145.

Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Zemenîn (ö. 399), *el-Müntehâb fi'l-ahkâm*

H. V. Asır

Ebû Ömer b. Abdilmelik el-İşbilî (ö. 401), *Fetâvâ İbni'l-Mekvî*¹¹⁸

İbnu Battâl Süleymân b. Muhammed el-Batalyûsî (ö. 402), *Kitâbu'l-makne' fi mesâili'l-ahkâm*¹¹⁹

Abdullâh b. Saîd (ö. 426), *Fetâvâ İbn Şikâk*

İbn Zerb (ö. 429), *Mesâil*¹²⁰

İbnu 'Itâb Muhammed el-Kurtubî (ö. 430), *Fetâvâ*

Abdullâh b. Yahyâ el-Kurtubî (ö. 431), *Fetâvâ*

Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ b. Dehhûn el-Kurtubî (ö. 431), *Fetâvâ İbn Dehhûn*¹²¹

Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 460), *Fetâvâ İbnu'l-Kattân*

Ebû Mervân Abdullâh b. Mâlik el-Kurtubî (ö. 460), *Ahkâm, Nevâzil*

Ebu'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474), *Nevâzil: Fusûlu'l-ahkâm fi mâ cerâ bihi 'amelü'l-müftiyyîn ve'l-hükkâm*

Ebû'l-Asbağ Isâ b. Sehl b. Abdullah el-Esedî el-Ceyyanî el-Endelüsî (ö. 486), *el-İ'lâm bi nevâzili'l-ahkâm ve kitrin min siyeri'-hükkâm*

Ebu'l-Mutarrif Abdurrahmân b. Kâsım eş-Şa'bî el-Mâlegî (ö. 497), *Nevâzilu's-Şa'bî*

H. VI. Asır

Ebû Abdullâh (ö. 508), *Ahkâm*

Saîd b. Beştâgîr (ö. 516), *Nevâzilu Ahmed b. Saîd b. Beştâgîr*

Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed Rüşd el-Ced (ö. 520), *Nevâzil, Fetâvâ, Mesâil*

Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed Rüşd el-Ced (ö. 520), *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcih ve't-ta'lîl fi mesâili'l-Müstahrece*

Ebû Bekr Muhammed b. Velîd et-Tartûşî (ö. 520), *el-Havâdîs ve'l-bid'*

Ebû Bekr Muhammed b. Velîd et-Tartûşî (ö. 520), *Tahrîmu'l-ğînâ ve's-simâ'*

Abdullâh b. Muhammed el-Batalyûsî (ö. 520), *el-Mesâil ve'l-ecvibe*

118 Mahlûf, *Şecere*, I, 164.

119 Mahlûf, *Şecere*, I, 329; İbn Ferhûn, Ferüdüddîn, *ed-Dibâcu'l-müzheb fi ma'rifeti e'yânî 'ulemâi'l mezheb*, 2 cilt, Kâhire 2005, I, 241.

120 Mahlûf, *Şecere*, II, 180.

121 Mahlûf, *Şecere*, I, 272.

Muhammed b. Ahmed b. Halef et-Tecîbî (ö. 520), *Nevâzilu'l-ahkâm*

İbn Hâc (ö. 529), *Nevâzil*¹²²

İbnu'l-Bagvî (ö. 530), *Nevâzil*

Ebî'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed et-Temîmî (ö. 540), *Nevâzil*¹²³

Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed et-Temîmî (ö. 540), *Nevâzilu İbn Verd, el-Ecvibe*

Ebu'l-Fadl İyâd b. Mûsâ b. İyâd el-Yahsubî'nin (ö. 544), *Mezâhibu'l-hükkâm fi nevâzili'l-ahkâm*¹²⁴

Yahyâ b. Ömer el-Kurtubî (ö. 567), *İhtisâru ahkâm li İbn Sehl*

İbrâhim b. Ahmed el-Ğırnâtî (ö. 579), *Ecvibetu'l-hükkâm fi mâ yeka'u li'l-avâmi min nevâzili'l-ahkâm*¹²⁵

H. VII. Asır

Hişâm b. Abdillâh b. Hişâm el-Ezdî (ö. 606), *el-Müfid li'l-hükkâm fîmâ yu'ridu lehum min nevâzili'l-ahkâm*

Muhammed b. İsâ b. Muhammed b. Esbâğ el-Ezdî (ö. 620), *Tenbîhu'l-hükkâm 'alâ meâhizi'l-ahkâm*

H. VIII. Asır

Abdurrahmân Muhammed el-Kaysî el-Endelûsî (ö. 737), *İhtisâru nevâzili İbn Rüşd*

Ahmed b. Kâsım b. Abdirrahmân (ö. 778), *Nevâzil*

Muhammed b. Saîd Osmân er-Raînî el-Endelûsî (ö. 779), *Tertîbu nevâzili İbn Rüşd*

İbnu Selmûn b. Ali b. Abdillâh el-Kinânî el-Ğırnâtî (ö. 767), *el-'Akdu'l-munazzam li'l-hükkâmi fîmâ ecrî beyne eydîhim mine'l-ukûdi ve'l-ahkâm*

Ebû Saîd Ferec b. Lübb el-Ğırnâtî (ö. 782), *Nevâzilu İbn Lüb*

H. IX. Asır

Ebû Abdullah Muhammed b. 'Alî b. 'Alî (ö. 806), *Fetâvâ*¹²⁶

Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Ğırnâtî (ö. 810), *Fetâvâ*

Ebu'l-Kâsım b. Serrâc (ö. 848), *Fetâvâ*

Yahyâ b. Kâsım el-Ğırnâtî (ö. 850), *Nevâzil*

122 Mahlûf, *Şecere*, I, 322.

123 İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-müzheb*, I, 171.

124 İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-müzheb*, II, 29. Eser, "Ecvibetuhu ammâ nezele fî eyyâmi kadâihi min nevâzil'l-ahkâm" şeklinde de geçmektedir.

125 İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-müzheb*, I, 246.

126 Mahlûf, *Şecere*, I, 66.

Yahyâ b. Mûsâ el-Mâzûnî (ö. 883), *ed-Düreru'l-meknûne fi Nevâzili Mâzûne*

Kaynakça

- Abderî, Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Kâsım, *et-Tâc ve'l-iklîl li Muhtasari Halîl*, yy. 1994.
- Abdulazîz b. Abdullâh, *Ma'lemetü'l-fikhi'l-Mâlikî*, yy.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Birinci Baskı, 1983.
- Abdullatîf Hidâyetullâh, "en-Nevâzilu'l-fikhiyye fi'l-'ameli'l-kadâi'l-Mağribî", *en-Nevâzilu'l-fikhiyye ve eseruhâ fi'l-fetvâ ve'l-içtihâd*, Rabat 2001.
- Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Meyyâreti'l-Fâsî* (nşr. Abdullatîf Hasan Abdurrahmân), Beyrût 2000.
- Ahmed b. Saîd b. Beştâgîr, *Nevâzil* (nşr. Kutub er-Reysûnî), Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2008.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd, *Fusûlu'l-ahkâm fi mâ cerâ bihi'l-'ameli'l-müftiyyîn ve'l-hükkâm* (nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân), Beyrût 2002.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihâhu'l-'arabiyye* (nşr. Ahmed Abdulğafûr Attâr), Beyrût 1990.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, *Irak Mâlikî Ekolü (III-V, IX-XI yy.)*, İstanbul 2004.
- ....., "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", *DİA*, c. XXXI, s. 470-3.
- ....., "Utbi", *DİA*, c. XLII, s. 237-9.
- Cîdî, Ömer, *Muhâdarât fi târih'l-mezhebi'l-Mâlikî fi ğarbi'l-islâmî*, Rabat: Menşurâtu Ukâz, 1987.
- Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs* (nşr. İbrâhîm Ebyârî), Beyrût 1989.
- Dusûkî, *Hâşiyetu'l-Dusûkî 'alâ's-Şerhi'l-kebîr* (nşr. Muhammed 'Illîş), Beyrût ty..
- Ebu'l-Basal, Abdunnâsır, "el-Medhal ilâ fıkhu'n-nevâzil", *en-Nevâzilu'l-fikhiyye ve eseruhâ fi'l-fetvâ ve'l-içtihâd*, Rabat: Külliyyetü'l-Âdâb ve 'Ulûmu'l-İnsâniyye, 2001.
- Ebu'l-Esbağ 'Isâ b. Sehl, *el-İ'lâm bi nevâzili'l-ahkâm ve kitrin min siyeri'l-hükkâm* (nşr. Yahyâ Murâd), Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2007.
- ....., *Vesâik fi ahkâmi'l-kadâi'l-cinâî müstahrece mine'l-Ahkâmi'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Hallâf) (Muhakkikin Girişi), Kuveyt 1983.
- Ebu'l-Mutarrif Abdurrahmân b. Kâsım eş-Şa'bî, *el-Ahkâm* (nşr. es-Sâdık Halevî), Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.
- Endelûsî, Muhammed b. Muhammed er-Râî, *İntisâru'l-fakîri's-sâlik li tercihi mezhebi İmâm Mâlik* (nşr. Muhammed Ebi'l-Ecfân), Beyrût 1981
- Haccî, Muhammed, *Nazarât fi'n-nevâzili'l-fikhiyye*, yy.: el-Cem'iyetü'l-Mağribiyye, Birinci Baskı, 1999. Hacvî, Muhammed b. el-Hasan, *el-Fikrû's-sâmî fi tarihi'l-fikhi'l-islâmî*, Beyrût 1995.
- Hattâb, Berakât b. Muhammed b. Abdurrahmân, *Mevâhibu'l-celîl li şerhi Muhtasari Halîl*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Birinci Baskı, 1995.
- Huşenî, *Usûlü'l-fütüyâ 'alâ mezhebi Mâlik* (nşr. Muhammed el-Mecdûb- Muhammed Ebu'l-Ecfân- Osmanel-Bittîh), Tunus 1985.
- 'Illîş, Muhammed b. Ahmed, *Minehu'l-celîl şerhu Muhtasari Halîl*, Beyrût 1989.
- İbn Abdilber, *Câmi'u beyani'l-İlmi ve fadlihî* (nşr. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri), ty. yy.

- İbn Abdurrefi, Ebû İshak İbrâhim b. Hasan b. Ali et-Tunusi, *Muînü'l-hükkâm ale'l-kadâyâ ve'l-ahkâm* (nşr. Muhammed b. Kâsım b. Ayyâd), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1989.
- İbn Ebî Zemenîn, *Müntehebü'l-ahkâm* (nşr. Muhammed Hammâd), Rabat: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 2009.
- İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla fî târihi ulemâi'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim Ebyârî), Beyrût 1989.
- İbn Ferhûn, Burhâneddîn, *ed-Dîbâcu'l-müzheb fî ma'rifeti e'yânî 'ulemâi'l-mezheb*, Kâhire: Mektebe Dâru't-Türâs, İkinci Baskı, 2005.
- İbn Lüb, *Takrîbu'l-emeli'l-bâid fî nevâzili'l-Ebî Saîd* (nşr. Hüseyin Muhtar, Hişâm er-Râmî), Beyrût: Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'lîl fî mesâilil-Müstahrece* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- .....*Mesâil* (nşr. Muhammed Habîb et-Teckânî), Beyrût 1993.
- İbn Sahnûn, *Âdâbü'l-mu'allimîn* (nşr. Muhammed el-Arûsiel-Matvî), Tunus 1972.
- İbn Serrâc, Ebu'l-Kâsım, *Fetâvâ Kâdîcemâa İbn Serrâc* (nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân), Mekke: Dâru'l-Kütübü'l-Vataniyye, 2002.
- İbn Verd, *el-Ecvibe* (nşr. Muhammed Buhbeze, Bedr el-Imrânî), Rabat: er-Rabitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulema Merkezü'd-Dirasât ve'l-Ebhâs ve İhyai't-Türâs, 2009.
- Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti e'lâmi mezhebi Mâlik*, 5 cilt , Rabât ty..
- Kahtânî, Ali b. Muhammed, *Menhecu İstinbâti Ahkâmi'n-nevâzili'l-fıkhiyyeti'l-muâsıra*, Cidde 2003.
- Kaya, Eyüp Sait, *Hanefti Mezhebinde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitâbu'n-Nevâzil'i* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.
- ....., "Mâlikî mezhebi", *DİA*, c. XXVII.
- Khalidî, Smain, *Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ömer el-Endelüsî (ö. 289) ve Ahkâmü's-sûk Adli Eseri (Edisyon Kritik)*, Bursa 2007.
- Kesgin, Hafsa, *Mâlikî Fıkıh Geleneğinde Nevâzil: Endülüs Örneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2013.
- Kılıç, Muharrem, *Endülüs Emevi Devletinde Yargı ve İşleyişi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), M. Ü. S. B. E., İstanbul 1995.
- Kurtubî, Ebu'l-Velîd, *el-Mufîd li'l-hükkâm fî mâ yu'ridü lehum min nevâzili'l-ahkâm* (nşr. Süleyman b. Abdullah b. Hammud Eba'l-Hayl), 5 cilt, Riyâd 2012.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed, *Şeceretu'n-nûru'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikîyye* (nşr. Ali Ömer), Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Birinci Baskı, 2007.
- Muhammed İbrâhim 'Alî, *Istulâhu'l-mezheb 'inde'l-Mâlikîyye*, Mekke: Dâru'l-Buhûs, Birinci Baskı, 2000.
- Muhammed Menûnî, *el-Mesâdiru'l-arabiyye litârîhi'l-Mağrib*, Rabât 1983.
- Mübârek Cezâ el-Harbî, "Nemâzic min cuhûdi fukahâi'l-mâlikîyyeti'l-Muğârebe fî tedvîni'n-nevâzili'l-fıkhiyye", *Mecelletü's-şerîa ve'd-dirâsâtü'l-islâmiyye*, sy. 64, c. XXI, Kuveyt 2006.
- Nübâhî, Ebu'l-Hasan b. Abdillâh, *Târîhu kudâti'l-Endelüs* (nşr. Lecnetü ihyâi'l-turâsi'l-arabî), Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beşinci Baskı, 1983.
- Özel, Ahmet, "İsâ b. Sehl", *DİA*, XXII, 485.

- Samedî, Mustafâ, *Fıkhü'n-nevâzil 'inde'l-Mâlikiyye târihen ve menhecen*, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, Birinci Baskı, 2007.
- Şâtibî, *el-Muvâfakât* (nşr. Mehmet Erdoğan), 4 cilt, İstanbul 2003.
- Şahin, Melek, *Endülüs Emevi Devletinde Müşavirler Meclisinin Ortaya Çıkışı ve Meclis Üyelerinin Hayatı ve Görüşleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), M. Ü. S. B. E., İstanbul 2010.
- Temîmî, Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm, *Kitâbu tabakâti ulemâi Ifrikiyye*, Beyrut ty.
- Tinbukî, Ahmet Baba, *Neylu'l-ibtihâc bi tadrîzi'd-dîbâc*, Tarablûs 1989, Birinci Baskı.
- Tusûlî, Ebu'l-Hasan, *el-Behce fi şerhi't-Tuhfe* (nşr. Muhammed 'Abdul-Kâdir Şâhîn), Beyrût 1998.
- Venşerîsî, Ahmed b. Yahyâ, *el-Mi'yâru'l-mu'rib ve'l-câmiu'l-Mağrib an fetâvâ ehl-i Ifrikiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1981.